

Vörös Ferenc

Családnévvé vált közsői kövületekről

Bíró és társai

1. A családnévállományunk kevésbé hangsúlyozott jellegzetessége, hogy benne nem egy olyan lexikális típust tartunk nyilván, amely kihalt vagy legalább is a szókészletben periférikussá vált kifejezést rejt magában. Néha csak az eredeti jelentés válik archaikussá, maga a szóalak továbbra is használatban marad. Igaz, az idők során valamilyen jelentésváltozással kell számolnunk. A tradicionális falusi társadalom, tisztségei, foglalkozásnevei között jó néhány ilyennel találkozhatunk. Ezek között akadtak olyanok, amelyeket a magyar nyelvterület egészén vagy annak nagy részén ismertek és használtak, mások viszont csupán regionalizmusok maradtak. A történelmi Magyarország területéről példának okáért a falusi előljárók megnevezésére szolgáló kohipponim elemei között említhetjük a *bíró*-t,¹ *főnagy*-ot, *geréb*-et, *kenéz*-t, *kmet*(y)-et ~ *kmety*(k)o-t, *Richter*-t, *Schultz*-ot, *Schultheiss*-t [~ *Schultheiß*(e)], *soltész*-t stb. Többségük jövevényszóra vezethető vissza (Fábián 19864: 393). Csupán a *bíró* és az eredendően összetételnek számító *főnagy* tekinthető belső keletkezésűnek (Asbóth 1896).

Példának okáért a *geréb* gyaníthatóan az erdélyi szászok dialektusából került át a magyarba (Melich 1897a, 1897b). Jelentése a regionalizmusban eszerint a *gréf* szóval hozható összefüggésbe. Melich alapján a magyarba integrálódás hátterében a *gréb > *geréb* irányú hangváltozást gyaníthatjuk (Melich 1897: 208).

A *kmet'* a szlovákban eredendően 'aggastyán, agg' jelentésben volt használatos, és csak később vette fel metonimikusan a 'falusi bíró' jelentést (vö. Kniezsa 2003: 297). A magyarban ez utóbbi közszőként nem volt járatos, vagy ha igen, akkor csak a magyar–szlovák nyelvhatár regionalizmusában, de a 18. század után a szlovák népesség által újonnan birtokba vett területeken manapság is találkozni a belőle képzett családnevekkel. Etimológiailag összefügg a cseh *kněž* ~ *kniž*-zsel és szlovák *kňaz* ~ *knež* ~ *kniž*-zsel (Trávníček 1952, Kačala–Pisárčiková 1987), valamint a román *cnez*-zel (~ *Chinezu*, *Chiniz* stb.) (vö. Gáldi 1947: 292, Constantinescu 1963: 237, 244) amelyek viszont a *kenéz*-hez vezetnek bennünket (Zolnai 1906: 195, Balassa 1934: 1).

A *kenéz* forrásnyelve valamelyik Kárpát-medencei szláv nyelv lehetett (Zolnai 1906: 201, Balassa 1934: 1, Bárczi 1956: 156). A 'herceg, fejedelem' jelen-

¹ Magának a *bíró*nak az igetövét az etimológiai szótárak egybehangzóan bizonytalan eredetűnek minősítik, jóllehet gyanítható róla ősmagyar kori török jövevénylvolta. Az a tény, hogy a derivátum -ó melléknévi igenévképzővel lett ellátva, egyértelműen magyar szóalkotássá teszi.

tésű szl. *knez*-re vezethetjük vissza, amelyben a szóeleji mássalhangzó-torlódást bontóhanggal oldottuk fel.

A *soltész* végső forrása a középfelnémet dialektus: a *schuld* 'kötelezettség, tartozás' + *heißen* 'parancsol, felszólít' összetételéből jött létre (Szarvas 1897: 152, Balassa 1934: 1). A magyarban és a környező szláv nyelvek szinte mindegyikében kimutathatók a belőle képzett családnevek.

Amennyiben a fentebbi felsorolás közszavaiból keletkezett családnevek eredetkérdései felől közelítünk, akkor némileg más eredményre jutunk, ugyanis – különösen a nyelvileg és/vagy etnikailag vegyes régiókban – mind a közszó, mind pedig a belőle megalkotott családnév átkerülhetett kölcsönelemként a másikkal. A *bíró*-t és belőle megalkotott *Bíró*-t például egyaránt átadtuk a románoknak és a környező szláv nyelveknek. Román integrációja leginkább *-u* végartikulussal történhet meg (lásd pl. Constantinescunál a *Dimitrie* névcikk alatt említett *birău*-t: Constantinescu 1963: 43 valamint magát a *Birău* szócikket Constantinescu 1963: 202). Az integráció többek között a jellegzetesen román *-an* (Bir + *-an*) és *-escu* (Bir + *-escu*) képzők segítségével is végbemehetett. A környező szláv nyelvek az *-ó* végű magyar főneveket – így a melléknévi igenévből főnevesülteket is – a nyelvi sajátosságoknak megfelelően *-ov*, *-ev*, *-yev* ~ *-yov*, *-iv* végződésrel integrálják (vö. Kniezsa 1965/2003: 106, Чучка 2005: 69, Bárányiné 2010: 185).

2. A *bíró* tisztségnév a régiségben olyan személyt jelölt, aki valamiféle hatalmat gyakorolt a közösség fölött (vö. TESz, EWUNg, Bárczi 1956: 156, Kázmér 1993). Ebből alakulhatott ki az, hogy az ítélkezési jogot gyakorló személyt is *bíró*nak mondták. A tisztséget betöltő személyek a közösség rangidős tagjai közül kerülhettek ki (Zolnai 1896: 216, Simonyi 1896: 51, Szeremley 1908: 156).

3. A kézikönyvek elsőként a 14. század elejéről a *Byroutelek* toponima névrészeként adatozzák a szót (TESz, EWUNg). Az Árpád-kori új okmánytárból csupán egyetlen, bizonytalanul tűnő adatát sikerült visszakeresnem (ÁÚO XII: 519): 1291/1293: Lucas filius Luce de **Biolth** (kiemelés tőlem – V.F.), amelyet Fehértói Katalin is felvesz az Árpád-kori személynévtár Lucach címszava alá (Fehértói 2004: 500). Családnévként Kázmér Miklós kézikönyve egy évszázaddal későbből mutatja ki (Kázmér 1993). A *Bíró* továbbiakban felbukkanó nagyszámú adata azt jelzi, hogy szinte minden településen lehetett ilyen tisztséget betöltő személy.

A kezdetben – minden bizonnyal – ragadványnévi elem családnévvé válása a jelentésváltozásnak egy újabb állomása volt. Ebben a funkcióban már koránt sem kellett a névgazdának betöltenie a fentebb említett tisztséget: ekkortól ugyanis a *Bíró* már a családi kötelék kifejezésére szolgált a felmenők és leszármazottak viszonylatában. Azt természetesen csak a genealógiai vizsgálatok alapján tudnánk eldönteni, hogy a sok *Bíró* nevű személy közül kiknek az ősei töltötték be ezt a tisztséget, s kik azok, akiknél a névadás motivációjának hátterében a

bíró környezetéhez tartozás vagy éppen az ahhoz hasonló öltözködés, viselkedés (ez utóbbira vö. Hajdú 2010: 83) stb. lehetett a névadás indítéka. A 19. században még tágabb volt a *bíró* jelentése. Ezt támasztják alá Czuczor–Fogarasi-féle szótár példái: „*Ország bírása, város bírása, falu bírása. Szolgabírák. Becsületes bírák*, a falusi tanács hivatalos címe” (vö. Czuczor–Fogarasi 1862/1: 664). A falusi bíró tisztségének megszűntével magának a községnek a jelentése is átalakult (a jelenség társadalmi háttéréről vö. Balassa 1934: 1). A szó napjaink nyelvhasználójának csupán az igazságszolgáltatás jogi végzettséget megkövetelő foglalkozását idézi fel. Az eredeti jelentéstartalom pedig mostanra archaikussá vált. A családnevek ezt az archaizmust mentették át a mába.

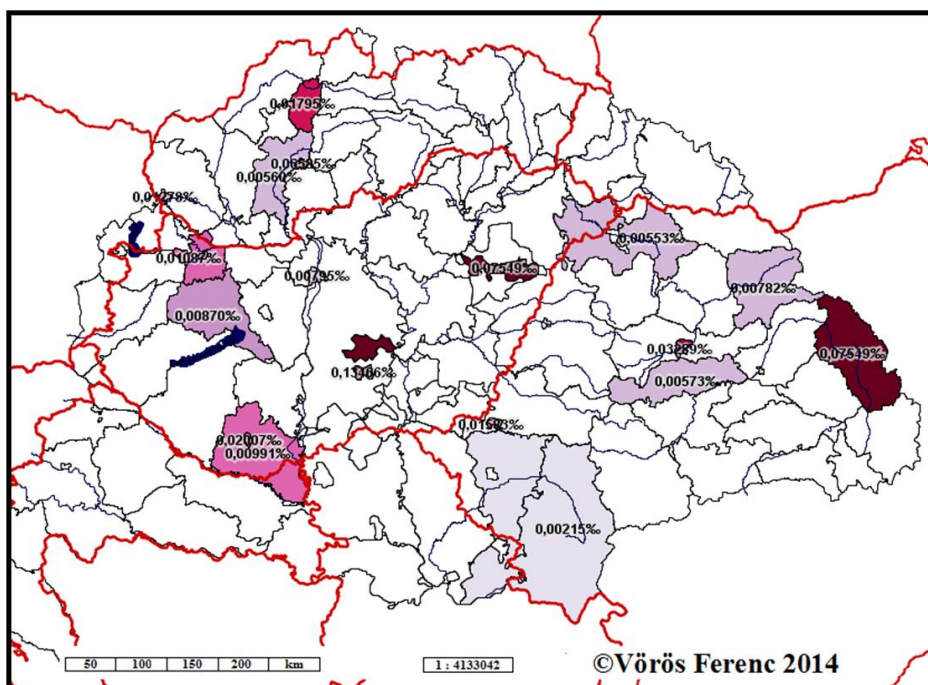
4. A névföldrajzi vizsgálatokkor tudnunk kell, hogy a 19–20. századi névváltoztatók közül sokan vették föl eredetileg anyakönyvezett nevük helyett a *Bíró*-t (Hajdú 2010: 83). Erre vonatkozóan pontos számokkal nem rendelkezünk, csupán a Századunk névváltoztatásai c. kézikönyvben találunk némi kapaszkodót a mérték meghatározásához (Szentiványi 1895). Ez alapján harminchat kérelemre van rálátásunk. A kérelmek alapján hatvannégy személynek engedélyezték a hatóságok a *Bíró* (sic!) családnév viselését. Közülük ötvenkilencnél tudjuk, hogy honnan érkezett be a kérelem a belügyminisztériumba. 1895-ig a *Bíró* elhagyására mindössze egy dokumentálható esetet sikerült visszakeresnem a Szentiványi-fél kézikönyvben. A kérvényt Gyulafehérvárról nyújtották be: az ügyfél, aki eredendően *Bíró Terézia*-nak hívták a *Schild*-et vette fel. Szentiványinál a névváltoztatás motivációjáról semmiféle információt nem találni. Figyelemre méltó az UT. 2476–62. számú rendelet melletti szűkszavú megjegyzés, amely egy cipésmester esetét tárja elénk. Eszerint *Bíró József* pesti lakos eredendően a céhének nyomására németesített *Richter*-re, majd a születésekor anyakönyvezett nevének újbóli felvételét kérvényezte.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a névváltoztatók milyen etimológiai réteghez tartozó nevet hagytak el, nem okoz különösebb meglepetést a tény, miszerint a hatvannégy esetből negyvenhatban német eredetű családnév lecserélésére került sor. Ezek együttesen a *Bíró* névváltoztatók 72%-át takarják. A *Barbu*-t, *Urszuly*-t és talán a *Zsude*-t a románból, a *Berkanits*-ot, *Bichtarsik*-ot, *Slusny*-t, *Spachina*-t és a *Spahina*-t a szláv nyelvek valamelyikére vezethetjük vissza. Csupán egy olyan adat akad a *Bíró* névváltoztatói között, amikor magyar eredetű név elhagyására került sor (*Pakurár*). Igaz, ez utóbbinak a közsői alapja a nyelvterület keleti területének dialektusában (volt) használatos a juházmesterség megnevezésére. Az erdélyi tájnyelvben román kölcsönszónak és/vagy -névnek számít.

A 19. századi névváltoztatók egynegyedét azok teszik ki, akik a lecserélni kívánt név kezdőbetűjét megtartották (*Berger*, *Berghoffer*, *Besenbeck*, *Birnbaum*, *Blühweis*, *Braun*, *Brück*, *Burchard*). A régi és felvett név közötti szemantikai megfeleltetésre csak a *Richter*, *Schulteis* és *Schultz* (~ Schulz) esetében került sor.

A névváltoztatók társadalmi hovatartozása is meglehetősen nagy változatos-

ságot mutat. A korabeli Magyarország majd minden rétege képviselteti magát a korpusznak ebben a szeletében. A magasabb státusszal rendelkezők vannak közöttük többségben. Akad közöttük áldozár (pap), bankhivatalnok, díjnok és pénzügyi felvigyázó, főorvos és szigorló orvos (medikus), gyógyszerész és gyógyszerészsegéd, honvéd százados, szereposztó, tanársegéd és tanító, törvényszéki bíró és megyei törvényszéki írnok, ügyvéd. Kisebb hányadukat teszik ki azok, akik valamilyen mesterséget űztek (cipésmester, férfiszabó, kereskedő és kereskedősegéd, pályáőr).

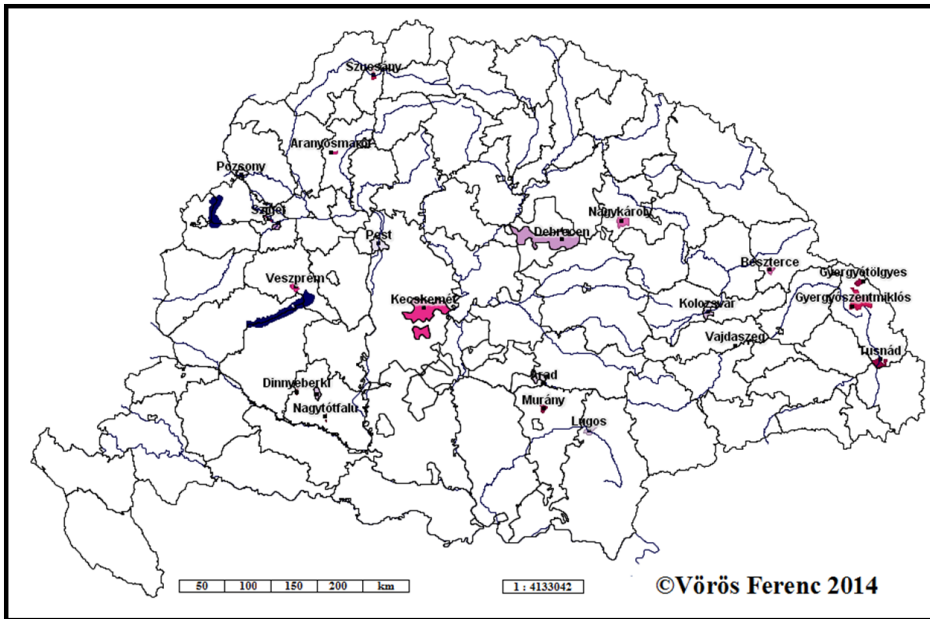

1. ábra A *Biró* családnév felvételét 19. század során kérvényezők földrajzi megoszlása.

Az adatok forrása: Szentiványi 1895.

5. A térképek több dologra is következtetni engednek. Mindenekelőtt arra, hogy Hajdú állításával ellentétben az össznépeséghez képest koránt sem kezdeményezték a kérvényezők tömegesen a *Biró* (sic!) családnév felvételét (a 19. század végéig semmiképpen sem). Ebből következőleg a névváltoztatások a természetes és mesterséges névállomány összemosódása során sem tudták alapjaiban átrajzolni a természetes névállomány területi tagolódását (a *Biró* jelenkori elterjedtségét bemutató térképeket lásd Vörös 2014: 248–249). Az alábbi térképek közvetetten arról is árulkodnak, hogy a korabeli hatóságokhoz benyújtott kérvények nem elhanyagolható része jellemzően a mai Magyarország politikai

határain kívülről érkezett. A névváltoztatók lakhelyének jellege szerint nagyobb városokkal és a kisebb településekkel egyaránt találkozhatunk.²

2. ábra A *Bíró* családnév felvételét 19. század során kérvényezőök földrajzi megoszlása településenként. Az adatok forrása: Szentiványi 1895.

Irodalom

- Asbóth Oszkár 1896. Fohnagy és fohnagovics. *Magyar Nyelvőr* 25: 21–24.
- ÁÚO = Wenzel Gusztáv 1860. *Árpádkori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I. 1001-1235. Pest: Eggenberger.
- Balassa József 1934. A szavak halála a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 63: 1–7.
- Bárányné Komári Erzsébet 2010. A magyar jövevényszavak morfológiai adaptációja a ruszinban. Lexikográfiai munkák és szépirodalmi művek tükrében. *Magyar Nyelv* 106: 182–196.
- Bárczi Géza 1956. A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *Magyar*

² A gyakoriságra vonatkozó ezrelékes értékeket az 1910-es census községsoros és megyei adataihoz viszonyítva adtam meg. Ez óhatatlanul némi torzulást eredményez, hiszen a forrásból nyert adataim közel fél évszázadot ölelnek fel. A kartogramon a könnyebb tájékozódás érdekében a második világháború után meghúzott politikai határokat is jelöltem.

Nyelv 52: 144–157.

- Brechenmacher, Karlmann 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen I–II*. Limburg a. d. Lahn: C. A. Starke Verlag.
- Constantinescu, N. A. 1963. *Dictionar onomastic românesc*. București: Editura Academiei.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI*. (Buda)Pest: Emich Gusztáv Akadémiai Nyomdász–Athenaeom Irodalmi és Nyomdai R.-társulat.
- Чучка, Павло 2005. *Прізвища закарпатських українців Історико-етимологічний словник*. Львів: Видавництво „Світ”.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János: *Magyar etymologiai szótár*. I. köt. I–X. füzet. II. kötet XI–XVII. füzet [A–geburnus.] Budapest 1914–1944.
- EWUng = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologische Wörterbuch des Ungarischen I–2*. Akadémiai, Budapest, 1993–1995. – 3. Register. 1997.
- Fábián István 1864. A magyar családnevekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 389–396.
- Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FNESz = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kačala, Ján–Pisárčiková, Mária (hl. red.) 1987. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kniezsa István 1965/2003. A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: Uő. *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Lelkes György (szerk.) 2011. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. 3., bővített és javított kiadás. Budapest: Argumentum Kiadó és KSH Könyvtár.
- Majtán, Milan 1972. *Názvy obcí na Slovensku za osiatnych dvesto rokov*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Majtán, Milan 1998. *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997)*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Melich János 1897a. Geréb. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 206–210.
- Melich János 1897b. Geréb. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 448.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–3*. Akadémiai, Budapest, 1967–1976. – 4. Mutató. 1984.
- Trávníček, František 1952. *Slovník jazyka českého*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Simonyi Zsigmond 1896. A jogásznyelvről. *Magyar Nyelvőr* 25: 49–54.

- Szarvas Gábor 1897. Német jövevényszók. II. *Magyar Nyelvőr* 26: 149–153.
- [Szentiványi Zoltán] 1895. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.
- Szeremley Császár Lóránd 1908. A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. *Magyar Nyelv* 4: 147–157.
- Vörös Ferenc 2014. *Kis magyar családnévatalasz*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- VSOS 1977–1978. = *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III*. Hlav. red.: Kropilák, Miroslav. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenský akademik vied.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredet*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Zolnai Gyula 1896. Árpád-kori szók magyarázatához. *Nyelvtudományi Közlemények* 26: 212–217.
- Zolnai Gyula 1906. Történettudomány és nyelvtörténet. I–II. *Magyar Nyelvőr* 35: 145–155., 193–206.